

Mnimon

Vol 41 (2024)

Mnimon

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΩΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ
✂

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Η δικη του Καραϊσκάκη. Μια απόπειρα επαναπροσέγγισης ▶ ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ, Ο αντιαλιεργισμός στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ▶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΑΚΗΣ, Προς όφελος της Αυτοκρατορίας: η διαχείριση της μουσουλμανικής κοινότητας Δοδεκανήσων από τους Ιταλούς (1923-1939) ▶ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΗΡΟΥΝΙΑ, Οφείες της εργασιακής και κοινωνικής ζωής των εργατριών στην κλωστούφαντουργία «Μουταλάσκη» κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου ▶ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Το ζήτημα της προστασίας της μητέρας και του παιδιού σε διεθνείς και περιφερειακές πρωτοβουλίες την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο λόγος των ελληνίδων σοσιαλιστριών ▶ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Η αϊζολική οικογένεια: Διαχείριση προσωπικού και πατερνλιστικές πρακτικές στη βιομηχανία οικιακών ηλεκτρικών συσκευών Ιζόλα, 1951-1977

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ Α. ΒΑΛΧΟΣ, Κυνήγι στη νεότερη Ελλάδα, ένας ιστοριογραφικός άγνωστος ▶ ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΑΙΚΑ, Μια αναθεώρηση του «Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης και η Ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων* 1 (1971), σ. 23-52

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Χρήστος Λούκος, Δημήτρης Δημητριάδης, Βασιλική Θεοδώρου, Έφη Αβδελά, Κώστας Τσιμπάκης, Λάμπρος Φιλτούρης, Γεώργιος Α. Ναθαναήλ, Μάκος Αυγερίδης, Μαργαρίτα Λιάγγα

41

ΑΘΗΝΑ 2024

Léna Korma, *Combattre pour la santé. L'Armée d'Orient et la construction du système sanitaire grec, 1912-1922*

VASSILIKI THEODOROU

doi: [10.12681/mnimon.41238](https://doi.org/10.12681/mnimon.41238)

Copyright © 2025, Mnimon

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

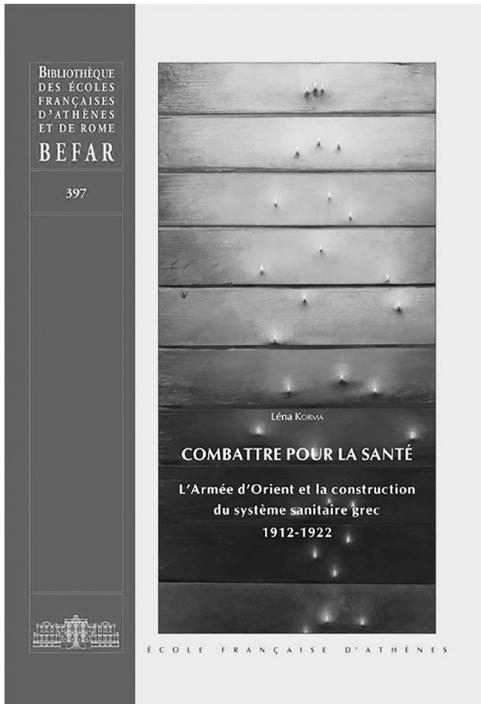
To cite this article:

THEODOROU, V. (2025). Léna Korma, *Combattre pour la santé. L'Armée d'Orient et la construction du système sanitaire grec, 1912-1922*. *Mnimon*, 41, 190-200. <https://doi.org/10.12681/mnimon.41238>

Léna Korma, *Combattre pour la santé. L'Armée d'Orient et la construction du système sanitaire grec 1912-1922*, Αθήνα, École française d'Athènes, 2022, 193 σ.

Αποτελεί κοινό τόπο ότι οι πόλεμοι του 19ου και του 20ού αιώνα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ιατρική έρευνα και στη θεσμοθέτηση μηχανισμών επίβλεψης της δημόσιας υγείας. Ιδιαίτερα ο Α΄ Παγκόσμιος, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί και ως (ιατρικός πόλεμος), συνέβαλε στην αντιμετώπιση πολλών επιδημιών σε τοπικό και διεθνές επίπεδο, ενώ, μετά το τέλος του, πολλές ευρωπαϊκές κυβερνήσεις προχώρησαν στην αναδιοργάνωση των υπηρεσιών δημόσιας υγείας, κάποτε με προσφυγή σε διεθνείς οργανισμούς που δημιουργήθηκαν ειδικά για τον σκοπό αυτό στο πλαίσιο της ΚτΕ. Οι προσφυγικές ροές, ο συγχρωτισμός, μέσα σε ανθυγιεινές συνθήκες και για μεγάλο χρονικό διάστημα, στρατιωτών με διαφορετική εθνική καταγωγή, σε συνδυασμό με την εξάντληση των σωμάτων και την ηθική κατάπτωση, δημιουργούσαν ευνοϊκές για την εξάπλωση των επιδημιών συνθήκες, που, σε ορισμένες περιοχές, όπως στη Μακεδονία, προκάλεσαν περισσότερους θανάτους από ό,τι τα όπλα των εχθρών. Από την άλλη μεριά, η έκταση των μολύνσεων και οι διαφορετικές επιδημιολογικές και περιβαλλοντικές συνθήκες που επικρατούσαν στα εδάφη της νοτιοανατολικής Ευρώπης, πρόσφεραν στους στρατιωτικούς, κυρίως, γιατρούς μοναδικές ευκαιρίες παρατήρησης των ασθενειών, γεγονός που επέτρεψε την καλύτερη κατανόηση του μηχανισμού διάδοσής τους και την πειραματική εφαρμογή νέων θεραπευτικών μεθόδων. Ο πόλεμος αποτέλεσε, από την άποψη αυτή, μια ευκαιρία που εμπλούτισε την προηγούμενη εργαστηριακή εμπειρία που είχε αποκτηθεί στις αποικίες της Ασίας και της Αφρικής στον τομέα των τροπικών ασθενειών. Η βιβλιογραφία του Μεσοπολέμου έχει υπογραμμίσει τον ρόλο που έπαιξε ο πόλεμος στη μεταρρύθμιση της δημόσιας υγείας, στην προώθηση της διεθνικής ιατρικής συνεργασίας και στην αλλαγή παραδείγματος στη θεραπεία ορισμένων ασθενειών. Σε επίπεδο βιοπολιτικής, έδειξε ότι η διαχείριση ποικίλων πληθυσμιακών ομάδων σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης οδήγησε τις υγειονομικές αρχές στην επιβολή αυταρχικών τρόπων παρέμβασης στο ανθρώπινο σώμα, συγχρόνως όμως και στην υιοθέτηση νεωτερικών μεθόδων διάχυσης της υγιεινιστικής προπαγάνδας.

Με το έργο της *Πολεμώντας για την υγεία. Η Στρατιά της Ανατολής και η συγκρότηση του ελληνικού υγειονομικού συστήματος, 1912-1922*, που εκδόθηκε στα γαλλικά από τη Γαλλική Σχολή Αθηνών, η Λένα Κορμά, αξιοποιώντας κυρίως στρατιωτικά γαλλικά αρχεία, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος για τη Στρατιά της Ανατολής, επιχειρεί να διερευνήσει τη συμβολή των Γάλλων στον εκσυγχρονισμό των υπηρεσιών δημόσιας υγείας της Ελλάδας, σε μια δεκαετία αλληπάλληλων πολεμικών κινητοποιήσεων (Βαλκανικοί, Α΄ Παγκόσμιος, εκστρατεία στην Ουκρανία, Μικρασιατική Εκστρατεία) και προσφυγικών κυμάτων. Πρόκειται επομένως για μια έρευνα που κινείται

σε δύο πεδία: ένα εσωτερικό, που αφορά στη διαμόρφωση της πολιτικής της υγείας σε μια ταραγμένη περίοδο, και ένα εξωτερικό, αυτό της εμπλοκής των ξένων δυνάμεων σε ζητήματα διαχείρισης του πληθυσμού. Σημαντικό μέρος αυτής της αρχειακής, σε μεγάλο βαθμό, έρευνας επικεντρώνεται στις προκλήσεις που αντιμετώπισε η υπηρεσία υγείας του γαλλικού στρατού στο μακεδονικό μέτωπο, την περίοδο 1915-1918. Η έρευνα αναδεικνύει τον ρόλο των προσώπων, κυρίως γιατρών, στρατιωτικών και πολιτικών, αλλά και πολιτικών παραγόντων, που έπαιξαν ρόλο στη λήψη των αποφάσεων, τις πολιτικές που εφάρμοσαν και τα διλήμματα που αντιμετώπισαν, ενώ η παράθεση μαρτυριών, από γιατρούς και στρατιώτες που βίω-

σαν την ασθένεια και την αναπηρία, φωτίζει από την πλευρά των υποκειμένων την εμπειρία του πολέμου στο μακεδονικό μέτωπο. Σημαντική είναι η συμβολή της μελέτης αυτής στην ιστορία των επιδημιών που έπληξαν την Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα, και στην κατανόηση των μεθόδων που υιοθέτησαν οι στρατιωτικές και οι υγειονομικές υπηρεσίες για τη συμμόρφωση στρατιωτών και πολιτών στις ιατρικές επιταγές. Από την άποψη αυτή, η μελέτη της Κορμά εμπλουτίζει τη βιβλιογραφία για την ιστορία των επιδημιών και της δημόσιας υγείας, γενικότερα, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ιστορία της ελονοσίας, του τύφου και της χολέρας βρίσκει εδώ μια σημαντική πηγή πληροφοριών, συμπληρώνοντας τις βρετανικές πηγές για το μακεδονικό μέτωπο.

Αν και η μελέτη αυτή στηρίζεται σε γραφειοκρατικές και στρατιωτικές κυρίως πηγές (υπηρεσιακές αναφορές, ιατρικές εκθέσεις, στατιστικές και διπλωματική αλληλογραφία), δεν περιορίζεται αποκλειστικά σε ζητήματα ιστορίας της υγείας: αναδεικνύει σημαντικές πτυχές τόσο της ιστορίας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου όσο και της εμπλοκής της Γαλλίας στα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδας, σε μια περίοδο όξυνσης του Εθνικού Διχασμού. Φωτίζει επίσης τις συνθήκες έκτακτης ανάγκης που οδήγησαν σε διεθνείς επιστημονικές συνεργασίες στον τομέα της ιατρικής, ενώ σε ένα δεύτερο επίπεδο διερευνά το πολιτικό ζήτημα της επιστημονικής κυριαρχίας στον απόηχο του Μεγάλου

Πολέμου. Έχοντας υπόψη ότι εξετάζει μία από τις πτυχές της μακράς και δύσβατης πορείας εκσυγχρονισμού που ακολούθησε η Ελλάδα στον τομέα της δημόσιας υγείας, η συγγραφέας δεν χάνει από το οπτικό της πεδίο τη συνολική διαδρομή, εστιάζοντας στις τομές που επηρέασαν τις εξελίξεις και ανιχνεύοντας τις εμπλοκές που δημιουργούσαν οι ασυνέχειες στο πεδίο της πολιτικής, τις προσωπικές αντιπαλότητες και τις παθογένειες της δημόσιας διοίκησης.

Η μελέτη αρθρώνεται σε έξι κεφάλαια, που ακολουθούν μια χρονολογική πορεία. Στο πρώτο, με τίτλο «Η υγειονομική κατάσταση στην Ελλάδα από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι την άφιξη της Στρατιάς της Ανατολής (1912-1915)», η Κορμά εξετάζει πώς διαμορφώθηκε το τοπίο της δημόσιας υγείας στην Ελλάδα, στη συγκυρία των Βαλκανικών Πολέμων. Επισημαίνει ότι οι περισσότερες υγειονομικές υπηρεσίες εξακολουθούσαν, στις αρχές του 20ού αιώνα, να είναι ενταγμένες στο Υπουργείο Εσωτερικών, αρκετές ωστόσο ήταν διάσπαρτες σε διάφορα υπουργεία, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται δυσλειτουργίες στην επίβλεψη της υγείας, μέχρι την ίδρυση, το 1922, ενός αυτοτελούς Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας. Η εμπειρία των πολέμων έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού των υγειονομικών θεσμών: η εξάπλωση των μολυσματικών ασθενειών, σε συνδυασμό με την αύξηση του πληθυσμού μετά την προσθήκη των νέων επαρχιών, έθεσαν με πιο επιτακτικό τρόπο την αναδιοργάνωση των υπηρεσιών δημόσιας υγείας. Για την καλύτερη κατανόηση των τομών, την περίοδο αυτή, η συγγραφέας εστιάζει σε τρεις θεματικές. Πρώτον, στις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες της κυβέρνησης Βενιζέλου για την επίβλεψη της δημόσιας υγείας, τόσο με τον Ν. 346 του 1914, όσο και με την ίδρυση, το 1912, ενός κεντρικού υγειονομικού εργαστηρίου για την παρασκευή εμβολίων. Δευτερευόντως, διερευνά τον ρόλο της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής, που ήρθε στην Ελλάδα μετά από πρόσκληση του Βενιζέλου, στην ανασυγκρότηση της υγειονομικής υπηρεσίας του στρατού. Εκτός από τη συμβολή των γάλλων στρατιωτικών γιατρών στη συγκρότηση των στατιστικών με τις κυριότερες μολυσματικές ασθένειες που έπληξαν τους έλληνες στρατιώτες από το 1906 έως το 1910, η Κορμά ιχνηλατεί τις πολιτικές διαστάσεις της αποστολής και τον ρόλο ορισμένων προσώπων, όπως του αρχίατρου Odilon Arnaud. Σε αυτόν οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η αναδιάταξη της υγειονομικής υπηρεσίας λίγο πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, και κυρίως η οργάνωση των υπαίθριων χειρουργείων και η εισαγωγή αντισηπτικών επιδέσμων για τους τραυματίες. Η δράση του δεν περιορίστηκε, ωστόσο, στο ιατρικό σκέλος σε περίοδο πολέμου. Η αρχειακή έρευνα φέρνει στο φως τις πρωτοβουλίες που πήρε ο Arnaud σε πολιτικό επίπεδο για τη δημιουργία παραρτήματος του Ινστιτούτου Παστέρ στην Αθήνα, ήδη από το 1910, σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της γαλλικής επιρροής στην ελληνική ιατρική κοινότητα. Το θέμα της πολιτισμικής διείσδυσης, σε μια περίοδο διαμόρφωσης των σφαιρών επιρροής των Μεγάλων Δυνάμεων στις χώρες της περιφέρειας, ανιχνεύεται μέσα από το παράδειγμα της

ιατρικής επιστήμης, σε συνάρτηση με τις πολιτικές εξελίξεις που σφραγίστηκαν από τις περιπέτειες του Εθνικού Διχασμού.

Η σημασία της επιστημονικής διπλωματίας και της αυτονομίας της Ελλάδας από τα εργαστήρια του εξωτερικού —της Δρέσδης, της Βέρνης, του Παρισιού και της Βιέννης—, από τα οποία προμηθεύταν μέχρι τότε τα εμβόλια, ανιχνεύεται και στο ζήτημα της αντιμετώπισης των επιδημιών που έπληξαν την Ελλάδα την πολεμική δεκαετία, ζήτημα που η συγγραφέας εξετάζει πιο αναλυτικά στην τρίτη θεματική αυτού του κεφαλαίου. Εκτός από τις επιδημίες εξανθηματικού τύπου και βουβωνικής πανώλης, ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στην επιδημία χολέρας που είχε και τα περισσότερα θύματα. Η χολέρα μεταδόθηκε την άνοιξη του 1913 στην Ανατολική Μακεδονία και, παρά τα προληπτικά μέτρα των γιατρών του Υπουργείου Εσωτερικών, εξαπλώθηκε στον ελληνικό στρατό, λόγω των συχνών μετακινήσεων των προσφύγων από τη Βουλγαρία, της έλλειψης νερού, της ανεπαρκούς σίτισης και του ανεπαρκούς εμβολιασμού. Χάρης στην αποφασιστικότητα του καθηγητή υγιεινής και μικροβιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας Κωνσταντίνου Σάββα, παρασκευάστηκαν για πρώτη φορά αντιχολερικά εμβόλια σε μεγάλη ποσότητα σε ελληνικό πανεπιστημιακό εργαστήριο. Με τον διπλό εμβολιασμό που εφάρμοσε ο Σάββας, η επιδημία αναχαιτίστηκε λίγους μήνες αργότερα, γεγονός που επέτρεψε στον γερμανοσπουδαγμένο και φιλοβασιλικό, σύμφωνα με τους Γάλλους, καθηγητή να οικειοποιηθεί την επιτυχία και να προσδώσει στην ελληνική ιατρική κοινότητα αίσθημα εθνικής υπερηφάνειας και ανεξαρτησίας απέναντι στους Γάλλους.

Η έρευνα της Κορμά δείχνει ότι η επιδημία χολέρας ήταν διδακτική από πολλές απόψεις. Αφενός ανέδειξε τα οφέλη, αλλά και τα όρια, της διεθνούς συνεργασίας σε περίοδο πολέμου και αφετέρου νομιμοποίησε στη συνείδηση των κατοίκων τη λογική της πρόληψης. Για πρώτη φορά έγιναν εμβολιασμοί σε μεγάλη κλίμακα από γιατρούς αντιχολερικών συνεργείων και δοκιμάστηκαν διάφορες μέθοδοι προσηλυτισμού στην υγιεινή. Για να πειστούν να προσέλθουν οικειοθελώς οι κάτοικοι, υιοθετήθηκε λόγος απλός και κατανοητός, σε ένα μείγμα βίας και καλοσύνης. Έτσι, προκειμένου να καμφθούν οι αντιστάσεις χρησιμοποιήθηκε τόσο η πειθώ όσο και η απειλή· για πρώτη φορά αξιοποιήθηκαν χώροι που εξασφάλιζαν ευκολότερα τη συναίνεση των πολιτών, όπως η εκκλησία, και δοκιμάστηκε η συνδυαστική δράση φορέων της εκκλησιαστικής και της κατασταλτικής εξουσίας. Για πρώτη φορά επίσης επιβλήθηκαν ποινές για να τιμωρηθούν όσοι απέκρυπταν κρούσματα, ενώ οι μεταπεισθέντες χρησιμοποιήθηκαν ως προπαγανδιστές των εμβολίων. Οι πηγές κάνουν λόγο και για τις δυσκολίες που είχαν οι ιατρικές αρχές να πείσουν όχι μόνο τους στρατιώτες αλλά και ανώτερους αξιωματικούς, όπως τον στρατηγό Λεωνίδα Παρασκευόπουλο, να εφαρμόσουν μέτρα που έβρισκαν γελοία και αναποτελεσματικά. Το παράδειγμα της χολέρας εμπλουτίζει την ιστορία των αντιστάσεων στην ιατρική αυθεντία, αναδεικνύοντας τον ρόλο που έπαιξε ο πόλεμος στη διάχυση

των εκστρατειών ενημέρωσης, διείσδυσης και νομιμοποίησης της ιατρικής παρέμβασης στον πληθυσμό μέσω των μαζικών εμβολιασμών.

Τα επόμενα τρία κεφάλαια είναι αφιερωμένα στο κύριο θέμα της μελέτης, τον ρόλο της Στρατιάς της Ανατολής στο μέτωπο της Μακεδονίας και τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίθηκε στις υγειονομικές προκλήσεις, με ιδιαίτερη έμφαση στην καταπολέμηση της ελονοσίας. Η συγγραφέας εξετάζει πώς οργανώθηκαν οι υπηρεσίες υγείας του γαλλικού στρατού, αρχικά στη Λήμνο, κατόπιν στην Κέρκυρα και τέλος στη Θεσσαλονίκη, όπου παρέμειναν από τον Οκτώβριο του 1915 έως τον Νοέμβριο του 1918, τόσο για να περιθάλψουν τους τραυματίες όσο και για να αναχαιτίσουν την εξάπλωση των σοβαρών επιδημιών που έπληξαν την Ελλάδα αυτήν την περίοδο. Καθώς οι τραυματισμοί από τις μάχες ήταν περιορισμένοι, το βάρος των γιατρών έπεσε στα θύματα των επιδημιών. Στο πλαίσιο αυτό, η Κορμά εστιάζει στα οργανωτικά σχήματα που υιοθέτησαν οι γαλλικές ιατρικές και στρατιωτικές αρχές, για να δημιουργήσουν ένα «περιχαρακωμένο στρατόπεδο» στη Θεσσαλονίκη, και στις σχέσεις που δημιούργησαν με τους ντόπιους, για να επιβάλουν τις αποφάσεις τους. Αναφέρεται επομένως στα προβλήματα που αντιμετώπισαν, υποχρεωμένοι να δράσουν σε ένα αφιλόξενο, άγνωστο σε αυτούς και συχνά πολιτικά αδιευκρίνιστο έδαφος και στις μεθόδους που χρησιμοποίησαν, μερικές από τις οποίες εγγράφονταν στη γνωστή σε αυτούς αποικιοκρατική λογική.

Λόγω της εκστρατείας στην Καλλίπολη, ο Μούδρος αποτέλεσε τον κοντινότερο, για τα συμμαχικά στρατεύματα, υγειονομικό σταθμό, που κλήθηκε να λειτουργήσει: α) ως ιατρικό κέντρο, για την περίθαλψη των τραυματιών, με τη δημιουργία χειρουργείων υπαίθρου, απομονωτηρίων και νοσοκομείων, β) ως λαζαρέτο για τον έλεγχο των μολυσματικών ασθενειών, γ) ως σημείο υγειονομικού ελέγχου για τα πλοία και δ) ως σταθμός διακομιδής στη Γαλλία ή την Τυνησία για τους σοβαρά τραυματισμένους. Η συγγραφέας αναδεικνύει πώς το αφιλόξενο περιβάλλον του νησιού —υψηλές θερμοκρασίες, έλλειψη νερού, έντομα και ποντίκια— συνέβαλε στην εξάπλωση της δυσεντερίας και της ελονοσίας στους στρατιώτες, εμπειρία που αξιοποιήθηκε από την υγειονομική υπηρεσία, όταν μεταφέρθηκε, τον Οκτώβριο του 1915, στη Θεσσαλονίκη. Η συνεξέταση τοπικών και βρετανικών πηγών, σε συνδυασμό με τις προσωπικές μαρτυρίες μελών του υγειονομικού προσωπικού, κυρίως νοσοκόμων, οι οποίες έρχονται στη δημοσιότητα τα τελευταία χρόνια, συμπληρώνει την εικόνα που σκιαγραφείται μέσα από τη μελέτη αυτή για τον ρόλο της Λήμνου στην ιστορία του Μεγάλου Πολέμου.

Η περίπτωση της Κέρκυρας εγγράφεται σε μια παρόμοια λογική, με διαφορετική ωστόσο εμβέλεια. Η περιγραφή του τρόπου με τον οποίο οργανώθηκαν οι υπηρεσίες υγείας του γαλλικού στρατού στο νησί είναι διπλά χρήσιμη, στον βαθμό που φωτίζει άγνωστες πλευρές τόσο της ιστορίας της σερβικής οπισθοχώρησης, όσο και της ιστορίας της χολέρας στην Ελλάδα. Μέσα από την παρουσίαση της γαλλικής οπτικής δίνεται ένα ακόμη παράδειγμα αντιμετώπι-

σης επιδημίας σε περίοδο πολέμου αλλά και διεθνικής συνεργασίας σε ιατρικό επίπεδο. Είναι γνωστό ότι οι ιατρικές υπηρεσίες της Στρατιάς της Ανατολής οργανώθηκαν στην Κέρκυρα εσπευσμένα, για να περιθάλψουν τους σέρβους στρατιώτες που έφταναν στο νησί στις αρχές του 1916, εξαθλιωμένοι και άρρωστοι, έχοντας διασχίσει τα βουνά της Αλβανίας, μετά την ήττα τους στην αντιμετώπιση των γερμανοβουλγαρικών επιθέσεων στη Σερβία. Εκτός από την αναδιοργάνωση του σερβικού στρατού οι Γάλλοι ανέλαβαν την περίθαλψη των σέρβων προσφύγων και στρατιωτών που είχαν μολυνθεί σε ποσοστό 60-70% από χολέρα και δυσεντερία, στην πορεία τους προς τον νότο. Παρά την απομόνωσή τους στο νησί Βίδος, που λειτούργησε ως νησί-νοσοκομείο και λαζαρέτο, πολλοί από τους σέρβους στρατιώτες δεν τα κατάφεραν· τα θύματα άγγιξαν τις 8.000, ενώ δεν αποφεύχθηκε η εξάπλωση της μόλυνσης και μεταξύ των Κερκυραίων. Για την αντιμετώπιση της εξαιρετικής αυτής κατάστασης κινητοποιήθηκαν και οι υπηρεσίες υγείας του Υπουργείου Εσωτερικών, προκειμένου να επιβάλουν αυστηρά μέτρα στους κατοίκους του νησιού. Αναγνωρίζουμε σε αυτά τα κλασικά βιο-πολιτικά μέτρα που θα καθιερωθούν στη συνέχεια για την αντιμετώπιση των επιδημιών, μέχρι και τις αρχές του 21ου αιώνα: εκπαίδευση των κατοίκων στην υγιεινή, έλεγχο των μετακινήσεων, ανίχνευση και απομόνωση των υπόπτων, απολύμανση, μαζικούς εμβολιασμούς, ανάλυση των παθογόνων ιών. Στην Κέρκυρα φαίνεται ότι χρειάστηκε να ληφθούν επιπλέον μέτρα, όπως απαγόρευση εισαγωγής τροφίμων και νερού, έλεγχος εισόδου, ονομαστική καταγραφή των κατοίκων και εμβολιασμοί πόρτα-πόρτα, παρουσία της χωροφυλακής. Η μεταφορά του σερβικού στρατού στη Θεσσαλονίκη οδήγησε στην επιβολή πρόσθετων μέτρων, όπως κούρεμα, ψεκασμοί σωμάτων, απολυμάνσεις αποσκευών, καραντίνα, διπλός εμβολιασμός και αραίωση μεταξύ γαλλικών και σερβικών στρατευμάτων. Σχετικά με τη λειτουργία της μεικτής επιτροπής από έλληνες, γάλλους και σέρβους γιατρούς, η έρευνα της Κορμά φωτίζει τα σημεία που προκάλεσαν συγκρούσεις μεταξύ τους· αναδεικνύει τη σημασία που είχε το ποιος έπαιρνε τις αποφάσεις, καθώς κάθε πλευρά διαγκωνιζόταν να αποδείξει την κυριαρχία της σε επιστημονικό επίπεδο και να παρουσιάσει την πολιτική της χώρας της ως την πιο σημαντική για την αποτελεσματικότητα των μέτρων.

Η μελέτη αυτή ρίχνει επίσης φως σε άγνωστες πτυχές των επιδημικών κυμάτων εξανθηματικού τύφου και βουβωνικής πανώλης που ξέσπασαν στην Ελλάδα. Η τελευταία έκανε σποραδικά την εμφάνισή της στα λιμάνια της Σύρου, της Θεσσαλονίκης και της Λέσβου, και αντιμετωπίστηκε από ειδική υπηρεσία που εφάρμοσε απομυώσεις, απομόνωση των αρρώστων, έλεγχο των μετακινήσεων και εμβολιασμούς. Ο τύφος, που μεταφέρθηκε στην Ελλάδα μέσω των σέρβων στρατιωτών, των φυλακισμένων και των προσφύγων από την Αλβανία, τη Βουλγαρία και την Τουρκία, έπληξε την Ήπειρο καθώς και μερικές πόλεις –Λάρισα, Φλώρινα, Μυτιλήνη και Καβάλα– σε διαφορετικές χρονικές στιγμές στη διάρκεια της τριετίας 1916-1919. Αν και η επιδημία

δεν είχε πολλά θανατηφόρα κρούσματα στην Ελλάδα, το άκουσμά της και μόνο προκαλούσε πανικό, λόγω του αριθμού των θυμάτων στο δυτικό μέτωπο. Για αυτό λήφθηκαν πρωτόγνωρα μέτρα, όπως ψεκασμοί για αποφθειριάσεις, υποχρεωτικό λουτρό, βράσιμο ή ψήσιμο των ρούχων. Στην Ήπειρο ειδικές φρουρές εγκαταστάθηκαν έξω από τις πόλεις για τον εντοπισμό των υπόπτων απαγορεύτηκαν οι μετακινήσεις των κατοίκων που δεν διέθεταν υγειονομικό πιστοποιητικό, το οποίο χορηγούνταν μετά από έλεγχο της θερμοκρασίας του σώματος και του χρώματος του δέρματος. Μέλη των επιτροπών επιχειρούσαν να ευαισθητοποιήσουν τους κατοίκους στην καθαριότητα του σώματος και της κατοικίας, με την έκδοση ειδικών οδηγιών ατομικής καθαριότητας (πλύσιμο με καυτό νερό και σαπούνι, και τρίψιμο με καμφορά), ενώ δασκάλες και ιερείς ανέλαβαν την εκπαίδευση των κατοίκων στις αρχές της υγιεινής.

Για τις υγειονομικές αρχές του γαλλικού στρατού, που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη, ο μεγαλύτερος κίνδυνος προήλθε, ωστόσο, από την ελονοσία. Οι στατιστικές με τις μολυσματικές ασθένειες των εισαγομένων στα πρόχειρα νοσοκομεία, τα οποία στήθηκαν γύρω από την πόλη, σύντομα έδειξαν ότι το κουνούπι ήταν ο πιο επικίνδυνος εχθρός για τον στρατό, καθώς προκάλεσε μεγαλύτερες απώλειες από ό,τι οι μάχες με τον εχθρό. Παρά την εμπειρία που διέθεταν οι Γάλλοι στις αποικίες στην καταπολέμηση των κουνουπιών, δεν κατάφεραν να περιορίσουν τα πρώτα κρούσματα. Η άγνοια των κλιματολογικών και των περιβαλλοντικών συνθηκών στην πεδιάδα του Βαρδάρη, σε συνδυασμό με την καθυστερημένη αναγνώριση των συμπτωμάτων, λόγω της ταυτόχρονης επιδημίας τύφου και δυσεντερίας, συνέβαλαν στην εξάπλωση της ελονοσίας στους ευάλωτους, λόγω έλλειψης ανοσίας, οργανισμούς των γάλλων στρατιωτών, ήδη από το πρώτο καλοκαίρι. Οι στατιστικές της υγειονομικής υπηρεσίας του στρατού είναι αποκαλυπτικές για την έκταση της μόλυνσης, που πιστοποιείται και από τους αριθμούς των στρατιωτών που μεταφέρονταν με πλοία στην πατρίδα, την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1916, καθώς οι Γάλλοι προτιμούσαν να στέλνουν πίσω τους ασθενείς για θεραπεία, προκειμένου να περιορίσουν τα κρούσματα.

Αν και οι προσπάθειες των συμμάχων στη Μακεδονία για εκρίζωση της ελονοσίας είναι γνωστές στη βιβλιογραφία μέσα από τη μελέτη της Κατερίνας Γαρδίκια,¹ η έμφαση μέχρι τώρα είχε δοθεί στη βρετανική πλευρά. Η μελέτη της Κορμά συμπληρώνει τα κενά προσφέροντας μια βαθύτερη κατανόηση της γαλλικής εμπειρίας, η οποία, σε κάποιο βαθμό φαίνεται να διαφοροποιείται από εκείνη των Βρετανών. Βασισμένη στα αρχεία της Στρατιάς, εστιάζει στην προετοιμασία που έκαναν οι Γάλλοι, με την έκδοση εκλαϊκευμένων οδηγιών προφύλαξης για τους στρατιώτες και την οργάνωση σεμιναρίων στους νέους γιατρούς, και στα προφυλακτικά μέτρα που πήραν για την εξυγίανση του περιβάλλοντος:

1. Katerina Gardikas, *Landscapes of Disease. Malaria in Modern Greece*, Βουδαπέστη – Νέα Υόρκη, Central European University Press, 2018, σ. 219-231.

αποξήρανση των ελών με τη βοήθεια ντόπιων εργατών, τοποθέτηση σίτας στα παράθυρα και ρίψη πετρελαίου στα έλη που ήταν κοντά στα στρατόπεδα. Χρειάστηκε ωστόσο η οδυνηρή εμπειρία της πρώτης χρονιάς, για να κατανοήσουν τον ενδημικό χαρακτήρα που είχε η μόλυνση στους ντόπιους πληθυσμούς, τη σημασία που είχαν οι μετακινήσεις του στρατού για τη διασπορά της νόσου και τον κίνδυνο που διέτρεχαν οι ξένοι στρατιώτες από τις άθλιες συνθήκες υγιεινής, οι οποίες επικρατούσαν στους καταυλισμούς των προσφύγων, που γειτόνευαν με τα στρατόπεδα. Η εξοικείωση των ντόπιων με τους ελώδεις πυρετούς και η αδιαφορία των προσφύγων απέναντι στην τήρηση των κανόνων υγιεινής επηρέασε τη στάση των γαλλικών αρχών απέναντί τους, καθώς αντιμετωπίστηκαν ως απειλή για τη δημόσια υγεία. Η άφιξη της ανθελονοσιακής αποστολής το 1917, που ανέλαβε με πιο συστηματικό τρόπο τη μελέτη των ανωφελών και την εξυγίανση της ευρύτερης περιοχής, εικονογραφεί επίσης τη σοβαρότητα της κατάστασης. Έτσι, τον δεύτερο και τρίτο χρόνο, ο αγώνας της στρατιωτικής ιατρικής υπηρεσίας στράφηκε στην εξυγίανση των ελών, τη χρήση κουνουπιέρας και κυρίως στην προληπτική χρήση της κινίνης, καθώς η πρόληψη θεωρήθηκε ως ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για την αναχαίτιση του κακού.

Η σημασία της πρόληψης επιβεβαιώνεται και από τις μεγάλες ποσότητες κινίνης που προμηθεύονταν οι Γάλλοι, οι οποίες προκαλούσαν την απορία των ελληνικών αρχών, αλλά και από τις αυστηρές τιμωρίες που επέβαλλαν στους στρατιώτες και τους αξιωματικούς που δεν συμμορφώνονταν. Όπως φαίνεται και από την αλληλογραφία του στρατηγού Sarrail, η λήψη της κινίνης έγινε πιο σημαντική από τις μάχες στο μακεδονικό μέτωπο. Ο αριθμός των κρουσμάτων και η ταχύτητα εξάπλωσης της μόλυνσης ανέδειξαν τους τρόπους καταπολέμησης της νόσου σε ζήτημα ύψιστης στρατιωτικής σημασίας, για το οποίο στρατιωτικοί και γιατροί ήρθαν συχνά αντιμέτωποι. Η ανάλυση των αιτιών θανάτου όσων θάφτηκαν στο νεκροταφείο του Ζέιτενλικ, υπογραμμίζει τη συμβολή της ελονοσίας στον αποδεκατισμό του στρατού. Ερωτήματα προκύπτουν σχετικά με τον ρόλο που έπαιξε η προηγούμενη επιστημονική γνώση, που είχε αποκτηθεί στις αποικίες, κυρίως στην Αλγερία και την Ινδοκίνα, και στον τρόπο με τον οποίο προσέγγισαν τη νόσο οι διαφορετικές σχολές των ελονοσιολόγων. Ένα δεύτερο σημείο προβληματισμού σχετίζεται με το επίπεδο της συνεργασίας ανάμεσα στους γάλλους και τους έλληνες γιατρούς που υπηρετούσαν στον στρατό και το Υπουργείο Εσωτερικών. Καθώς το αρχείο της Διεύθυνσης Υγιεινής του Υπουργείου Εσωτερικών δεν έχει προς το παρόν αξιοποιηθεί, τα ερωτήματα παραμένουν ανοικτά.

Εκτός από τα διλήμματα που αντιμετώπισε η υπηρεσία του γαλλικού στρατού σε επιστημονικό και πρακτικό επίπεδο για την αντιμετώπιση της ελονοσίας, η Κορμά εξετάζει και άλλα θέματα που απασχόλησαν τις ιατρικές αρχές. Ιδιαίτερη σημασία αποκτά, τα τελευταία χρόνια, η επίβλεψη της σεξουαλικής υγείας σε καιρό πολέμου και προς αυτήν την κατεύθυνση το υποκεφάλαιο για «τις ωραίες του Θερμαϊκού» παρέχει σπάνιο και πλούσιο υλικό. Μέσα από τις

γραπτές πηγές αναδεικνύεται ο ρόλος των γαλλικών στρατιωτικών αρχών στη συγκρότηση μιας γραφειοκρατίας για τον έλεγχο της σεξουαλικής υγείας: δημιουργία μητρώων και βιβλιαρίων υγείας των εργαζομένων γυναικών, καταγραφή των οίκων της Θεσσαλονίκης και ταξινόμησή τους σε ασφαλείς και μη, σύνταξη νέων κανονισμών λειτουργίας των οίκων ανοχής και έκδοση οδηγιών προς τους στρατιώτες για ασφαλές σεξ. Η δημιουργία αντιαφροδισιακών κέντρων και αντιαφροδισιακού νοσοκομείου καθώς και η συμμετοχή των στρατιωτικών διοικητών στην ιατρική επιθεώρηση των καταγεγραμμένων γυναικών μαρτυρούν τη σημασία που απέδιδε η υγειονομική υπηρεσία του στρατού στον έλεγχο των αφροδισίων, και ιδίως στη σύφιλη. Η επιτυχία των μέτρων συνδέθηκε και σε αυτή την περίπτωση με ευγονιστικές ανησυχίες, με τις προσπάθειες των γιατρών να διαφυλαχτεί η υγεία των στρατιωτών, προκειμένου να μην κινδυνεύσει στο μέλλον η ποιότητα της φυλής. Όπως έχει φανεί και από τη μελέτη της ελληνικής περίπτωσης την ίδια περίοδο, το κύριο πρόβλημα των αρχών ήταν ο έλεγχος των κρυφά εκδιδόμενων γυναικών. Για τον εντοπισμό τους στη Θεσσαλονίκη επιδιώχθηκε η συνεργασία με τις ελληνικές αστυνομικές αρχές, όχι μόνο για λόγους προφύλαξης της δημόσιας υγείας αλλά και ελέγχου των δικτύων κατασκοπίας, για τα οποία οι γυναίκες με ξένη υπηκοότητα θεωρούνταν ύποπτες.

Στο 4ο κεφάλαιο, με τίτλο «Η απάντηση της Στρατιάς της Ανατολής και του ελληνικού κράτους στην υγειονομική κρίση», η συγγραφέας εξετάζει τις υποδομές που δημιούργησε ο γαλλικός στρατός για την περίθαλψη και απομόνωση των θυμάτων: τα νοσοκομεία που έστησε, μέσα και γύρω από τη Θεσσαλονίκη, τις διεθνείς ιατρικές επιτροπές και τα εργαστήρια που ίδρυσε, τις μελέτες που δημοσίευσαν οι γάλλοι γιατροί στη βάση παρατηρήσεων στο πεδίο. Από τις αρχειακές πηγές φαίνεται ότι οι διακομιδές των ασθενών και των τραυματιών, οι «γραμμές εκκένωσης» προς τα λιμάνια της νότιας Γαλλίας, ήταν από τα σημαντικότερα προβλήματα με τα οποία ήρθε αντιμέτωπη η υπηρεσία. Σε ό,τι αφορά την ελληνική πλευρά, η έμφαση δίνεται στις προσπάθειες που έκανε το Υπουργείο Περιθάλψεως, που ιδρύθηκε το 1917, για τη νοσοκομειακή περίθαλψη των τραυματιών και κυρίως για την ανακούφιση των προσφύγων και των οικογενειών των επιστράτων.

Ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της εμπειρίας της ασθένειας στο μακεδονικό μέτωπο έχει το 5ο κεφάλαιο με τίτλο «Αντίο σε όλα αυτά: ιστορίες και μαρτυρίες από το μέτωπο της Ανατολής». Μέσα από τις μαρτυρίες των ίδιων των υποκειμένων που ενεπλάκησαν είτε στην πολιτική διαχείριση του θέματος είτε στην αντιμετώπιση των ασθενειών, φωτίζεται, κάτω από διαφορετική οπτική γωνία, η μολυσματική ασθένεια και η επιδημία. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αυτοβιογραφικά κείμενα, τα ημερολόγια και η αλληλογραφία των άρρωστων ή τραυματισμένων στρατιωτών που αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο βίωσαν την ασθένεια ή την απώλεια ενός μέλους του σώματός τους οι ίδιοι οι στρατιώτες. Μέσα από αυτά τα βιωματικά κείμενα κατανοούμε κα-

λύτερα όχι μόνο την εμπειρία της ασθένειας αλλά και τα προβλήματα που τους απασχολούσαν στο μακεδονικό μέτωπο καθώς και τα πολιτισμικά πλαίσια, μέσα από τα οποία προσλάμβαναν την αποστολή τους στην πολυπολιτισμική Θεσσαλονίκη οι γάλλοι στρατιώτες και αξιωματικοί.

Το τελευταίο κεφάλαιο αναφέρεται στο ιστορικό ίδρυσης του Ινστιτούτου Παστέρ στην Αθήνα, το 1919, ως μια απόπειρα συνέχισης της γαλλικής επιρροής στην Ελλάδα. Η δημιουργία παραρτήματος του Ινστιτούτου Παστέρ του Παρισιού αποκτούσε κεντρική σημασία για τη διείσδυση της γαλλικής επιστημονικής προπαγάνδας, που επιχειρήθηκε μέσα από διάφορους τρόπους, ανάμεσα στους οποίους σημαντικό ρόλο φαίνεται ότι έπαιζε για τη γαλλική πολιτική η δημιουργία επιστημονικών θεσμών στον χώρο της ιατρικής και η αντικατάσταση των γερμανοσπουδαγμένων καθηγητών της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Αθήνας από γαλλοσπουδαγμένους. Η Κορμά αναδεικνύει τα πολιτικά διακυβεύματα που κρύβονταν πίσω από τη δημιουργία επιστημονικών θεσμών με αντικείμενο την υγεία, τα πρόσωπα που στελέχωσαν το ίδρυμα, την εμπλοκή των Γάλλων στα ελληνικά πολιτικά πράγματα καθώς και τον ρόλο του Ζαχάρωφ στην πραγματοποίηση του σχεδίου. Τοποθετώντας το εγχείρημα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, η Κορμά υποστηρίζει ότι η ίδρυση του Ινστιτούτου Παστέρ στην Αθήνα θα πρέπει να συνδεθεί με την ανανέωση του διεθνούς ενδιαφέροντος για την υγεία μετά τον πόλεμο. Αυτό μαρτυρά άλλωστε και η δημιουργία θεσμών διεθνούς συνεργασίας για την καταπολέμηση των επιδημιών και τη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής σε όλο τον κόσμο. Δείχνει, επίσης, ότι, αν και η υγεία ως παράγοντας πολιτισμού και διατήρησης της ειρήνης ήταν προπολεμική ιδέα, μεταπολεμικά η έμφαση δίνεται στην επιδημιολογία και την προληπτική ιατρική, επιλογή που υποστηρίχτηκε μέσω των ερευνητικών ινστιτούτων.

Βασική θέση της Κορμά είναι ότι, παρά την καθυστερημένη είσοδο της Ελλάδας στον Μεσοπόλεμο, παρά τις δυσκολίες, τις ματαιώσεις και τα πισωγυρίσματα, η κατεύθυνση ήταν θετική. Η μετάβαση προς τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας υγείας επιχειρήθηκε τελικά από τις ελληνικές κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου, αν και δεν ολοκληρώθηκε. Η Ελλάδα ακολούθησε την τάση της εποχής, με τη ίδρυση ενός αυτοτελούς Υπουργείου Υγείας και την προσφυγή στη βοήθεια διεθνών οργανισμών, προκειμένου να αντιμετωπίσει την υγειονομική πρόκληση του 1922. Όπως και σε άλλους τομείς, η άφιξη των προσφύγων έπαιξε ρόλο στην επίσπευση των πρωτοβουλιών. Η μελέτη της Κορμά μας δείχνει πώς η εμπειρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε προετοιμάσει το έδαφος για την αντιμετώπιση υγειονομικών κρίσεων, μια γνώση που αποδείχτηκε απαραίτητη για την υποδοχή των προσφύγων. Από την άποψη αυτή, η έρευνά της συμπληρώνει ένα κενό της ισχνής βιβλιογραφίας της ελληνικής δημόσιας υγείας, συμβάλλοντας στην αποσαφήνιση του ευρύτερου τοπίου, στην περίπτωση της, από την πλευρά της γαλλικής στρατιάς. Για την κατανόηση, ωστόσο, της συνολικής πορείας προς τον εκσυγχρονισμό, θα απαιτηθούν πολλές άλλες

προσεγγίσεις που θα διερευνήσουν το ζήτημα από διαφορετικές οπτικές. Θα χρειαστεί, επίσης, αξιοποίηση των αρχείων ελληνικών φορέων υγείας, ανάμεσα στα οποία και αυτό του Υπουργείου Εσωτερικών, που θα φωτίσει πολλές πτυχές αυτής της πορείας.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Αθηνά Ζηζοπούλου, *Οι εργάτες τύπου της Αθήνας, 1933-1967*, Αθήνα, Ασίνη, 2024, 318 σ.

Θα ξεκινήσω με μια παρατήρηση και μια απορία: Γιατί, ενώ διαθέτουμε σημαντικές, έστω ευάριθμες, συνθέσεις της ιστορίας του ελληνικού τύπου από την Επανάσταση του '21 έως τα τέλη του 20ού αιώνα, καθώς και κάποιες, λιγιστές, μελέτες για την ελληνική τυπογραφία, έλειπε μέχρι τώρα η ιστορία των ανθρώπων που έφτιαχναν με τα χέρια τους τις εφημερίδες, των εργατών τύπου;¹ Υποστηρίζω ότι βασικός λόγος είναι η σταθερή υποβάθμιση της χειρωνακτικής διάστασης που έχει η έκδοση εφημερίδων, η οποία θεωρείται κατεξοχήν διανοητική και πολιτική δραστηριότητα. Μέχρι και οι ίδιοι οι εργάτες τύπου, που εξετάζουμε εδώ, επιδίωξαν σθεναρά να θεωρηθούν τεχνικοί, δηλαδή υπάλληλοι, και όχι εργάτες!

Αυτό το κενό έρχεται να καλύψει το βιβλίο της Αθηνάς Ζηζοπούλου για τους εργάτες τύπου της Αθήνας και την ιστορία τους. Το βιβλίο, επεξεργασμένη εκδοχή της διδακτορικής της διατριβής, συμβάλλει στην ιστορία της τυπογραφίας και των τυπογράφων στη χώρα μας, όπως και στην ιστορία του τύπου, εστιάζοντας σε μια ειδική κατηγορία τυπογράφων, στους εργάτες τύπου. Για να το κάνει αυτό, ξεδιαλώνει καταρχάς τη σύγχυση που επικρατεί συχνά με τους όρους. Εξετάζει τις διαφορές ανάμεσα σε τυπογράφους βιβλίων, περιοδικών, εφημερίδων ή άλλων εντύπων και σκιαγραφεί πώς διαμορφώνονται μέσα στον χρόνο οι ειδικότητες του τυπογραφικού επαγγέλματος, σε συνάρτηση με τις τεχνολογικές καινοτομίες και την εκμηχάνιση της παραγωγής, ώστε να φτάσει στη συγκρότηση του κλάδου των «εργατών τύπου», με κεντρική φιγούρα τους

1. Βλ. ενδεικτικά, για την ιστορία του τύπου, τις κυριότερες συνθέσεις: Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα: 1821-1827*, Αθήνα, Ερμής, 1971· Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, 1957-1960, 3 τόμοι, Αθήνα 1957-1960· Λουκία Δρούλια – Γιούλη Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2008· για την ιστορία της τυπογραφίας: Νίκος Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, Αθήνα, Gutenberg, 1976· Χρήστος Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι στο ελληνικό κράτος. Πρώτη προσέγγιση: Αθήνα 1930-1990», *Μνήμων* 24/2 (2002), σ. 307-326· Χρήστος Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: Ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές», *Μνήμων* 37 (2024), σ. 195-220.